

JAROSŁAW KLEBANIUK

Prawicowy autorytaryzm – orientacja osobowościowa i predyktor preferencji politycznych

Ideologie mogą być rozważane poprzez analizę tekstów ideologów oraz tekstów kultury zawierających treści ideologiczne. Jednak mogą być również być odnajdywane w powtarzających się, a niekiedy powszechnie przejawianych, poglądach zwykłych ludzi, wyrażanych przy różnych okazjach lub badanych z wykorzystaniem naukowych narzędzi. To drugie podejście jest bliższe psychologii, gdyż umożliwia koncentrację na przekonaniach jednostek odnośnie tematów już to bezpośrednio wyrażanych w doktrynach ideologicznych, już to przez ideologie implikowanych.

W obliczu swego rodzaju odwrotu od typowej, łagodnej demokracji zachodniej, opartej na parlamentarnej debacie, wyważonym stanowieniu prawa i umiarkowanej koncentracji władzy, ku modelowi silnego przywództwa (G.W. Bush w USA, bracia Kaczyńscy w Polsce) i konfrontacyjnych relacji wewnętrznych oraz międzynarodowych, warto postawić pytanie o przyczyny akceptacji tego rodzaju systemów politycznych. Od czasów pierwszej znaczącej pracy Ericha Fromma (1941) oraz Teodora Adorno i współpracowników (1950) minęło ponad pół wieku, jednak sama idea osobowości autorytarnej i jej implikacji dla życia społecznego okazuje się wciąż aktualna. Zwłaszcza systemy polityczne oparte o rządy dysponujące wyborczą legitymizacją zadziwiają bowiem tak odległymi od oświeceniowych i humanistycznych ideałów celami i działaniami, jak ograniczanie wolności w imię przestrzegania idiosynkratycznych norm, walka z mniejszościami, odmiencami i niepokornymi czy próba unifikacji instytucji oraz obywateli pod względem głoszonych poglądów czy dokonywanych identyfikacji tożsamościowych i ideowych. Autorytarny charakter rządzących może jedynie pośród powszechnych postaw autorytarnych rządzo-nych uzyskać akceptację i wyborczą legitymizację. W przeciwnym wypadku zamiar narzucenia własnej wizji organizacji społeczeństwa, zdefiniowania „swoich” i wrogów, ustalenia relacji władza – obywatel musiałby zostać oparty wyłącznie lub przede wszystkim na przemocy (zazwyczaj prawnie umocowanej) i strachu. Tymczasem tego rodzaju instrumenty (np. Patriot Act i więzienie bez prawa do adwokata w USA,

lustracja i instytucja tzw. aresztu wydobywczego w Polsce) są tylko dodatkowym, zapewne nie najważniejszym, elementem sytuacji socjopolitycznej, który zresztą uzyskuje akceptację znacznej części społeczeństwa. U podstaw funkcjonowania reakcyjnych, skrajnie prawicowych reżimów leżą przecież nie tylko interesy wielkich korporacji czy instytucji politycznych (partii, Kościołów), ale – na poziomie psychospołecznym – świadomość ludzi kształtowana już to przez medialną propagandę, już to przez konsekwentnie zideologizowane wychowanie.

1. Psychologiczna refleksja nad autorytaryzmem

Historia rozważań nad autorytaryzmem sięga lat 30. XX wieku, kiedy to we Frankfurckim Instytucie Badań Społecznych Wilhelm Reich i Erich Fromm podjęli próbę wyjaśnienia na płaszczyźnie psychoanalitycznej fenomenu popularności faszyzmu. Po ich wymuszonej sytuacji polityczną emigracji do Stanów Zjednoczonych prace nad teorią osobowości autorytarnej i narzędziami do jej pomiaru mogły być bez przeszkód kontynuowane. Ich publikacyjnym efektem stały się między innymi dwie do dziś bardzo wpływowe pozycje.

Pierwsze wydanie książki E. Fromma *Escape from freedom* datowane jest na rok 1941¹. Analiza społeczeństwa niemieckiego czasów Hitlera, postawiona w tym klasycznym dziele, nie była jednak jeszcze oparta na systematycznych badaniach, a jedynie na wnikliwych obserwacjach (por. Fromm 1970). Jednak już kilka lat później opublikowana została praca T. W. Adorna, E. Frenkiel-Brunswick, D. J. Levinsona i R. N. Sanforda pt. *The Authoritarian Personality*. Jej autorzy, bazując na rozległym materiale empirycznym, wyróżnili kilka składowych autorytaryzmu: 1) konwencjonalizm – przywiązanie do wartości klasy średniej i duża wrażliwość na bieżące naciski zewnętrzne; 2) autorytarne podporządkowanie – bezkrytyczny stosunek do wyidealizowanego autorytetu własnej grupy; 3) autorytarne agresja – tendencja do dostrzegania, potępiania, odrzucania i karania osób łamiących konwencjonalne normy; 4) antyintracepcja – niechęć wobec wszystkiego, co subiektywne, a zwłaszcza niechęć do dorozumienia stanów psychicznych własnych i innych ludzi; 5) przesądność i stereotypowość – skłonność do myślenia w sztywnych kategoriach oraz do przypisywania odpowiedzialności za zdarzenia czynnikom zewnętrznym, niekontrolowanym przez jednostkę, w tym siłom nadprzyrodzonym; 6) wiara w siłę i bycie twardym, a potępienie słabości; 7) destruktywność i cynizm – zgeneralizowana wrogość wobec ludzi i ich deprecjonowanie; 8) projekcja własnych negatywnych uczuć i związane z tym przekonanie, że świat jest wrogi i niebezpieczny; 9) przypisywanie nadmiernej wagi do spraw seksu (Adorno *et al.* 1950: 228; zob. też. Korzeniowski 1999).

¹ Wydanie polskie: E. Fromm (1970): *Ucieczka od wolności*, Warszawa.

Aż tyle różnych aspektów autorytaryzmu zostało wyróżnionych prawdopodobnie w wyniku zderzenia się trzech odmiennych tradycji naukowych: psychoanalitycznej, krytycznej teorii szkoły frankfurckiej i empirycznego podejścia amerykańskiego. Współcześnie w poszczególnych koncepcjach znajdujemy echa tych pierwszych badań, a różnice polegają na różnym rozłożeniu akcentów. Jednak pośród cech osób autorytarnych wskazywany jest również brak tolerancji na odmienność i wieloznaczność, podejrzliwość czy niezwykle respekt dla władzy. Dla jednych autorytaryzm jest zaledwie postawą, dla innych zaś – syndromem osobowościowym. W każdym wypadku oprócz aspektu indywidualnego, poznawczego konstruowania stosunków społecznych („pionowe”, hierarchiczne relacje zależnościowe) można wskazać na dużą eksplanacyjną nośność konstruktu teoretycznego, jakim jest autorytaryzm (por. Korzeniowski 1999: 51–52). W analizach dotyczących sfery relacji społecznych (zwłaszcza między władzą a „poddanymi”), stosunków demokratycznych lub autokratycznych, wreszcie posłuszeństwa w sytuacji zagrożenia wolności jednostki, możemy psychologicznych przyczyn wielu zjawisk makrospołecznych poszukiwać właśnie w autorytarnej orientacji osobowościowej².

Warto zaznaczyć, że autorytaryzm może być też badany za pomocą innych kwestionariuszy i w Polsce są dostępne wyniki takich studiów (Koralewicz 1987, 1990; Bronowicka 2007). Autorytaryzm definiowany jest w nich jako orientacja ewaluatywna, polegająca na przeświadczeniu o hierarchicznej organizacji stosunków międzyludzkich oraz o konieczności podporządkowania się autorytetom i rezygnacji z własnej podmiotowości (Korzeniowski 2002: 65). Wyniki badań prowadzonych na przestrzeni kilkunastu lat wskazują, że wielu Polaków przejawia autorytarny typ osobowości. Na przykład niezmiennie od lat większość respondentów zgadza się z twierdzeniem, że „najważniejsze, czego trzeba nauczyć dzieci, jest całkowite posłuszeństwo wobec rodziców” (*ibidem*: 66). Przyczyn takiego stanu rzeczy można szukać w tradycyjnym wychowaniu, słabym wykształceniu, wysokim poziomie religijności i silnych wpływach Kościoła jako instytucji, a także w długotrwałych doświadczeniach z autorytarnym systemem politycznym. W porównaniu z przełomem lat 70 i 80. XX wieku zaobserwowano wprawdzie w połowie lat dziewięćdziesiątych spadek autorytaryzmu, ale tylko u młodzieży. W pokoleniu rodziców orientacja autorytarna nie zmniejszyła się, a w przypadku ojców nawet nieznacznie wzrosła. Co ciekawe, w kilka lat po zmianie systemu polska inteligencja okazała się bardziej autorytarna niż w latach 1978–1980

² Badania nad autorytaryzmem jako orientacją osobowościową uzupełnione zostały o eksperymentalne badania nad podporządkowaniem się autorytetowi przez przeciętnych, zdrowych psychicznie, nawet niekoniecznie autorytarnych ludzi. W słynnym eksperymencie Stanley Miligram stwierdził, że niemal dwie trzecie osób badanych pod wpływem instrukcji obdarzonego dużym autorytetem naukowca poraziło śmiertelnie prądem elektrycznym nieznaną im, niewinną osobę. Oczywiście zachowanie realizmu eksperymentu nie oznaczało konieczności uśmiercenia kogokolwiek naprawdę, jednak wnioski wskazywały na to, że pod wpływem czynników sytuacyjnych większość z nas prawdopodobnie byłaby zdolna do popełnienia zbrodni (Milgram 1974).

i była skłonna przekazywać swoim dzieciom bardziej konformistyczne wartości niż w czasach socjalizmu. Robotnicy natomiast są po zmianie ustroju mniej autorytarni, niż byli kiedyś i bardziej cenią u swoich dzieci wartość samosterowania. Zaskakujący autorytaryzm inteligencji można uważać za formę adaptacji tej grupy społecznej do wymagań polskiego kapitalizmu, który skłania do konformizmu i autorytarnego konserwatyzmu w stopniu znacznie większym, niż to może wynikać z oficjalnie głoszonej ideologii (Skarżyńska 2005: 84–85).

2. Prawicowy autorytaryzm

Autorytaryzm zazwyczaj wiąże się z posiadaniem przez tych, którzy go przejawiają, prawicowych poglądów społeczno-politycznych. O ile osoby dogmatyczne żywią po prostu bardziej ekstremalne poglądy (zarówno prawicowe, jak i lewicowe), to osoby autorytarne są w sposób jednostronny zorientowane politycznie. Świadczą o tym zarówno klasyczne (Rokeach 1960), jak i bardziej współczesne (Heaven, Connors 1988; Moghaddan, Vuksanovic 1990) badania. Zależność ta znalazła także swój teoretyczny wyraz. Pośród współczesnych kontynuacji myśli Fromma i Adorno bodaj najbardziej wpływową i inspirującą do największej liczby badań okazała się teoria prawicowego autorytaryzmu (*right-wing authoritarianism*, RWA) kanadyjskiego psychologa Boba Altemeyera (1981, 1988, 1996, 2007). Wyniki badań prowadzonych przez niego, ale także naukowców z innych ośrodków, potwierdzają tezę o dużej mocy predykcyjnej tego konstruktu teoretycznego. Nie tylko w teorii najważniejszymi wymiarami autorytaryzmu okazały się więc: *autorytarne podporządkowanie*, *autorytarny konwencjonalizm* i *autorytarne agresja*. Pierwsze oznacza posłuszeństwo i szacunek wobec autorytetów oraz władzy, drugi – przywiązanie do tradycyjnych norm społecznych, ról płciowych, rodzinnych i zakazów seksualnych, trzeci zaś – predyspozycję do wyrządzania krzywdy wszystkim sprzeciwiającym się autorytetom i łamiącym uosabiane przez nie normy, a więc głównie grupom mniejszościowym, ludziom niekonwencjonalnym i odmieńcom (Altemeyer 1981).

Wydźwięk ideologiczny autorytarnego syndromu osobowościowego sprawia, że można go – przynajmniej w części obejmującej konwencjonalizm – utożsamiać z prawicową (konserwatywną) orientacją socjopolityczną³. Nic więc dziwnego, że prawicowy autorytaryzm związany jest z uprzedzeniami i wrogością wobec grup etnicznych, rasowych, mniejszości seksualnych, osób niepełnosprawnych i chorych. Zazwyczaj oznacza on również przekonanie o słuszności podziałów na role płciowe

³ Próba weryfikacji tezy, że istnieje także lewicowy autorytaryzm (Altemeyer 1996), skończyła się uzyskaniem wyniku negatywnego. Żadna z badanych osób nie uzyskała skrajnie wysokiego wyniku w skali lewicowego autorytaryzmu, obejmującej trzy wymiary, analogicznie jak skala prawicowego autorytaryzmu. Z drugiej strony krytycy teorii Altemeyera podkreślają, że przynajmniej częściowo skala służąca do badania prawicowego autorytaryzmu bada po prostu konserwatyzm (Feldman 2003).

i rodzinne, akceptację dla restrykcyjnej obyczajowości seksualnej i fundamentalizm religijny (Altemeyer 1988; Altemeyer, Hunsberger 1992).

Pomimo tego, że sama teoria i spora część badań pochodzi z Półkuli Zachodniej, to opisywany konstrukt zdaje się dość dobrze wpisywać w naszą rzeczywistość społeczno-polityczną. Prawicowy autorytaryzm mógłby w znaczącym stopniu wyjaśniać silną motywację niektórych osób, znanych ze środków masowego przekazu, do propagowania określonego rodzaju postaw i potępiania wszelkich odstępstw od kanonu skrajnie konserwatywnych wartości. W życiu publicznym znajdujemy obecnie bez trudu przykłady ostrych ocen moralnych wypowiedzianych przez czołowych polityków partii rządzących. Od wielu lat funkcjonują też instrumenty prawne (bardzo surowy kodeks karny, jedna z najbardziej restrykcyjnych w cywilizowanym świecie ustaw antyaborcyjnych), które pozwalają narzucić liczne nakazy i zakazy. Obecna sytuacja polityczna w Polsce⁴ sprawia, że możemy oczekiwać eskalacji w zakresie narzucania ogółowi społeczeństwa skrajnie prawicowej opcji ideologicznej. Stabilność tego rodzaju zabiegów, przynajmniej w dłuższym okresie, zdaje się zależeć między innymi od stopnia, w jakim rządzeni wykażą autorytarne podporządkowanie (posłuszeństwo władzy), autorytarny konwencjonalizm (zgodę na powrót kolektywistycznej orientacji, restytuującej średniowieczne wartościowanie świata) i autorytarną agresję (budowanie ładu społecznego w oparciu o piętnowanie, karanie, przymus i siłę).

Przedstawiany problem ma na tyle dużą wagę społeczną, iż warto – na ile to możliwe – pokusić się o diagnozowanie poziomu autorytaryzmu, a nade wszystko próbę uchwycenia jego uwarunkowań. W przeprowadzonych jesienią 2005 roku badaniach poruszono między innymi zagadnienie wpływu korzystania z telewizji, jako czołowego medium masowej komunikacji, na kształtowanie się orientacji autorytarnej (Klebaniuk 2006b). Wyniki pokazały, że duża „konsumpcja” programów telewizyjnych – przynajmniej w przypadku studentów pedagogiki i psychologii⁵ – w sposób statystycznie istotny wiąże się (słabo) z prawicowym autorytaryzmem i (umiarkowanie) z jedną z jego składowych – autorytarną agresją.

Autorytaryzm telewidzów może wynikać z traktowania telewizji jako źródła wiedzy o świecie społecznym, a także ocen i wartościowań poszczególnych zachowań oraz relacji międzyludzkich. Jeżeli więc oglądają w sposób bezkrytyczny, nie starając się przetwarzać komunikatu w sposób dogłębny, są bardziej narażeni na zamierzone lub nie oddziaływanie perswazyjne. Prezentowane egzemplifikacje stosunków międzyludzkich, oparte na podporządkowaniu, bezkrytycznym szacunku i akceptacji norm, mogą prowadzić do utwierdzenia się widza w przekonaniu, że tego rodzaju relacje są czymś normalnym i wskazanym. Podobnie głoszenie pewnych poglądów, waloryzujących tradycyjne „mieszczańskie” wartości, przez osoby atrakcyjne lub uznawane za wiarygodne może zwiększać akceptację tych normatywnych sądów

⁴ Tekst pisany jest pod koniec maja 2007 roku.

⁵ Przebadano 484 osoby, w tym 343 kobiety i 140 mężczyzn, 309 studentów pedagogiki i 175 studentów psychologii (średnia wieku 23,4 lat).

przez widzów. Wyniki te są zbieżne z wcześniejszymi badaniami w paradygmacie telewizyjnej kultury (Klebaniuk 2003a, 2003b).

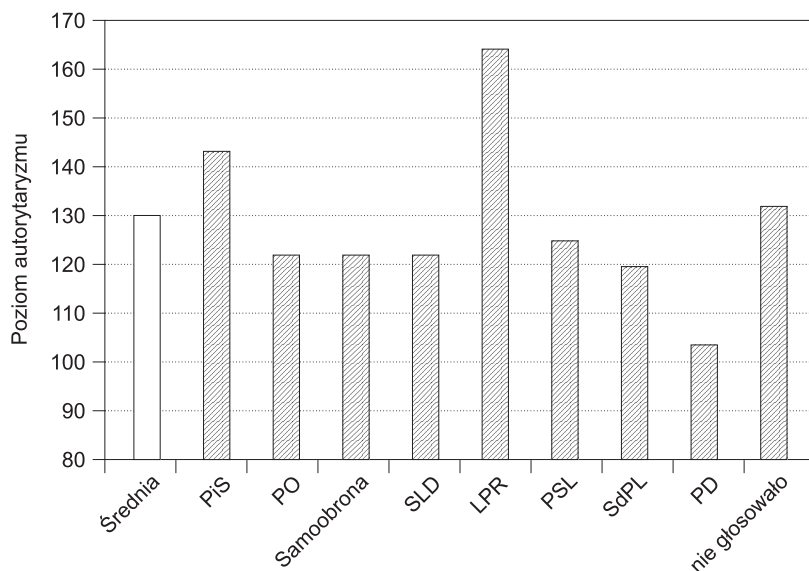
Na podkreślenie wskazuje fakt, że istnieje stosunkowo silny związek między długością czasu spędzanego przed telewizorem a autorytarną agresją. Wydaje się, że zależność ta wynika z częstego pokazywania – zazwyczaj fabularnego lub fabularyzowanego – przemocy, ewidentnego łamania wspólnych wielu systemom aksjologicznym norm (np. „nie zabijaj”, „nie czyni innemu, czego sam nie pragniesz”) i przedstawiania winnych jako jednostek zupełnie wyrwanych z kontekstu społeczno-politycznego. Jako tacy, przestępcy jawią się jako zwyrodniali, posiadający nienaprawialne defekty osobowościowe i w związku z tym osobiście odpowiedzialni za łamanie norm.

Również w programach informacyjnych, dokumentalnych i publicystycznych eksponowane są w sposób zgodny z sensacyjnym charakterem telewizji zachowania nietypowe, groźne dla otoczenia, często przestępcze lub niezgodne z potocznie pojmowaną moralnością. Tak duże – wykreowane przez telewizję – rozprzestrzenienie różnego rodzaju zagrażających tradycyjnemu łaadowi wizerunków życia społecznego jest powiązane z proponowaniem prostych rozwiązań, zazwyczaj polegających na surowej i długotrwałej penalizacji osób łamiących normy. Uczynienie z korupcji i przestępczości pospolitej głównych przedmiotów zainteresowania telewizji z pewnością ułatwia akceptowanie przez zagorzałych widzów tego typu miar. Być może, zwycięstwo wyborcze partii, która nawet w nazwie ma prawo, a w praktyce okazała się instrumentalnie traktować wymiar sprawiedliwości przeciwko rzeczywistym i domniemanym przestępcom, można w jakiejś mierze przypisać środkom masowego przekazu i lansowanej przez nie wizji świata jako miejsca pełnego zła. Jednak sukces ten i niesłabnące poparcie dla PiS może mieć także inne uwarunkowania.

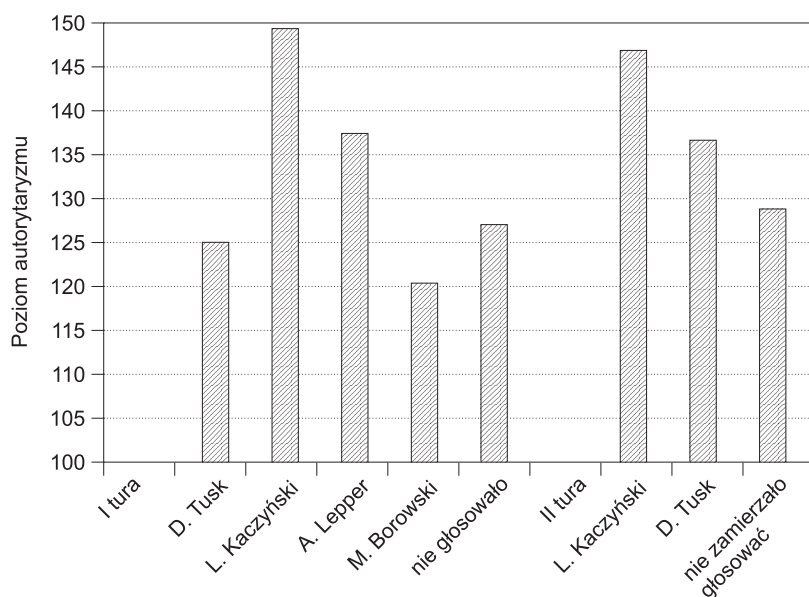
3. Autorytarny wyborca

Zagadnienie osobowościowych uwarunkowań poparcia dla ugrupowań politycznych o autorytarnym charakterze podjęto w tej części opisywanych badań⁶, która dotyczyła preferencji wyborczych osób w różnym stopniu przejawiających prawicowy autorytaryzm (Klebaniuk 2006a). Poziom różnicował wyborców poszczególnych ugrupowań i kandydatów na prezydenta. Preferencje wyborców partii politycznych (na podstawie deklaracji mających miejsce przed paroma tygodniami zachowań wyborczych) przedstawiono na wykresie 1, zaś preferencje kandydatów na prezydenta (na podstawie deklaracji mających miejsce przed kilkoma dniami zachowań wyborczych w przypadku I tury, zaś deklaracji intencji – dla II tury wyborów prezydenckich) – na wykresie 2.

⁶ Badania przeprowadzono w dniach 14–17 października 2005, a więc pomiędzy I a II turą wyborów prezydenckich.

Wykres 1.

Wykres 2.

Wyższy niż pozostałych osób autorytaryzm wyborców LPR i PiS, a niższy – PO i PD wydaje się zrozumiały w świetle programów tych partii i stylów uprawiania polityki ich przywódców. Średnie wyborców SLD i SdPL, choć niższe od średniej wyborców PO, nie osiągnęły istotności statystycznej z uwagi na małą liczebność re-

prezentowanego w badaniach elektoratu tych partii (po 11 osób). Również większy autorytaryzm wyborców L. Kaczyńskiego, a mniejszy – D. Tuska można wyjaśnić postulatami programowymi sił politycznych, które reprezentują, a także ich stylem rządzenia czy autoprezentacji. Związany z PiS prezydent opowiada się za silnym państwem, surowymi karami i brakiem akceptacji dla odmieńców, a także kierowaniem się w polityce etyką katolicką – to są typowe przejawy prawicowego autorytaryzmu.

4. Zakończenie

Prawicowy autorytaryzm jest tym rysem osobowości, który odgrywa znaczącą rolę nie tylko w relacjach interpersonalnych, w funkcjonowaniu we własnej grupie i w kontaktach z innymi grupami, ale także stanowi jeden z wyznaczników popularności ideologii, stylów rządzenia i poszczególnych przywódców, dążących do sprawowania pełni władzy drogą wyeliminowania osób i całych grup rzeczywiście lub rzekomo myślących inaczej czy opierających swoje życie na innych wartościach, w tym realnych lub urojonych przeciwników i wrogów. Powszechność występowania orientacji autorytarnej nie dziwi w krajach rządzonych autorytarnie. Jednak w krajach o systemach demokratycznych wskazuje na dużą rolę tej osobowościowej zmiennej w kształtowaniu się nie tylko sceny politycznej, ale i postaw obywatelskich. Bezrefleksyjne podporządkowanie jest nie tylko zagrożeniem dla realizacji indywidualistycznych celów i różnorodności stylów życia, ale także – na co wskazywać może choćby obserwacja życia publicznego w naszym kraju w ostatnim czasie – dla kapitału społecznego i więzi łączących ludzi. Szczególnie groźna wydaje się tu autorytarna agresja, a wydatna rola telewizji w jej kształtowaniu się pokazuje, że środki masowego przekazu są prawdopodobnie – często wbrew własnej autoidentyfikacji – narzędziem w rękę autorytarnej władzy i ucieleśniających ją radykalnych przywódców.

Bibliografia

- Adorno T.W., Frenkel-Brunswick E., Levinson D.J., Sanford R.N. (1950): *The Authoritarian Personality*, New York.
- Altemeyer B. (1981): *Right-wing authoritarianism*, Winnipeg.
- Altemeyer B. (1988): *Enemies of freedom: Understanding right-wing authoritarianism*, San Francisco.
- Altemeyer B. (1996): *The authoritarian specter*, Cambridge.
- Altemeyer B. (2007): *The Authoritarians*. <http://home.cc.umanitoba.ca/~altemey/>, data pobrania: 26 maja 2007.
- Altemeyer B., Hunsberger B. (1992): *Authoritarianism, Religious Fundamentalism, Quest, and Prejudice*, „The International Journal for Psychology of Religion”, 2(2).

- Bronowicka A. (2007, w druku). *Alienacja polityczna i poczucie zagrożenia a dynamika akceptacji rządów silnej ręki studentów uniwersytetu w okresie transformacji systemowej (1989-2005)*, [w:] J. Klebaniuk (red.), *Nierówności społeczne w refleksji humanistycznej*, Wrocław.
- Feldman S. (2003). *Enforcing Social Conformity: A Theory of Authoritarianism*, „Political Psychology” 24, nr 2.
- Fromm E. (1970): *Ucieczka od wolności*, Warszawa.
- Heaven P. C., Connors J. (1988): *Politics and toughmindedness*, „Journal of Social Psychology”, 128.
- Klebaniuk J. (2003a): *Efekt kultywacji: Wpływ telewizji na poglądy*, „Czasopismo Psychologiczne” 9.
- Klebaniuk J. (2003b): *Telewizyjny obraz codzienności*, „Teraźniejszość – Człowiek – Edukacja”, numer specjalny.
- Klebaniuk J. (2006a w druku): *Orientacja na dominację i autorytaryzm w spostrzeganiu konfliktów międzygrupowych*.
- Klebaniuk J. (2006b w druku): *Prawicowy autorytaryzm polskich telewidzów. Raport z badań (październik 2005)*.
- Koralewicz J. (1987): *Autorytaryzm, lęk, konformizm. Analiza społeczeństwa polskiego końca lat siedemdziesiątych*, Wrocław.
- Koralewicz J. (1990): *Autorytaryzm a poglądy polityczne Polaków*, [w:] J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności*, Poznań.
- Korzeniowski K. (2002): *Autorytaryzm i jego psychospołeczne konsekwencje*, [w:] K. Skarżyńska (red.), *Podstawy psychologii politycznej*, Poznań.
- Korzeniowski K. (1999): *Autorytaryzm i jego psychospołeczne konsekwencje*, [w:] K. Skarżyńska (red.), *Psychologia polityczna*, Poznań.
- Milgram S. (1974): *Obedience to authority*, New York.
- Moghaddam F. M., Vuksanovic V. (1990): *Attitudes and behavior toward human rights across different contexts: The role of right-wing authoritarianism, political ideology, and religiosity*, „International Journal of Psychology”, 25.
- Rokeach M. (1960): *The open and closed mind*. New York.
- Skarżyńska K. (2005): *Czy jesteśmy prorożkami? Wartości i przekonania ludzi a dobrobyt i demokratyzacja kraju*, [w:] M. Drogosz (red.), *Jak Polacy przegrywają? Jak Polacy wygrywają?*, Gdańsk.